

ДІВЧИНКА-ЖІНКА-СТАРА: ІПОСТАСІ ТІЛЕСНОСТІ В РОМАНІ СОФІЇ АНДРУХОВИЧ «КАТАНАНХЕ»

Крупка Мирослава Анатоліївна,

кандидатка філологічних наук,
доцентка кафедри української та зарубіжної літератури
Рівненського державного гуманітарного університету
ORCID ID: 0000-0002-7223-8945

На сучасному етапі актуальними є дослідження впливу культури на тілесність індивіда, відтак статтю присвячено темі репрезентації жіночого тіла в літературному просторі. У художній прозі втілюються домінуючі наративи репрезентації тіла, при тому тілесність постулюється вразливою ланкою жіночої особистості, а життя персонажів постає підпорядкованим диктованню тіла. Прикладом такого підходу є роман «Катананхе» Софії Андрухович.

У творі описано три типи жіночих образів, кожен із яких має свою персональну історію, показану через родинні та соціальні зв'язки. Авторка акцентує відмінність соціокультурних вікових моделей, опертих на тілесність, що стає конструюючим чинником ідентифікаційної складової особистості.

Образ Таї моделюється через парадигму дорослішання, у якій тілесна структура підлітка стає визначальною і розглядається як маркер емоційних проявів. Художня концепція героїні розгортається у ситуації подолання життєвих труднощів, а біологічне начало в людині окреслюється як наскрізь психологізоване.

Основним ціннісним орієнтиром для Лесі є молодість, тому її історія будується на сюжетній схемі боротьби жінки зі старіючим тілом. Оскільки в сучасній культурі панує культ здорового та молодого тіла, то героїня змушена вдаватися до штучного інструментарію вдосконалення зовнішності. Тілесність у цьому випадку тлумачиться як механізм поневолення жінки, що провокує розвиток психологічної травми, виявленої назовні як одержимість зовнішнім виглядом.

У ракурсі сексуальності зображується постать Жанни. Героїня літнього віку реанімує еротичний досвід і у такий спосіб бунтує проти усталеної системи цінностей та гендерних стереотипів. Авторка прагне реструктурувати старіння, позиціонуючи цей процес як органічну зміну людини.

Ключові слова: гендер, тілесність, психологізм, сексуальність, травма.

Krupka Myroslava. Girl – Woman – Elderly Woman: The Embodiments of Corporeality in Sofia Andrukhovych's Novel «Catananche»

In contemporary literary studies, the influence of culture on individual corporeality remains a pressing area of research. Thus, the article explores the representation of the female body within the literary space. Fiction frequently reflects dominant narratives of bodily representation, wherein corporeality is portrayed as a vulnerable aspect of female identity, and characters' lives appear dictated by the body's influence. Sofia Andrukhovych's novel «Catananche» exemplifies this approach.

The novel presents three distinct female archetypes, each with a unique personal history conveyed through familial and social relationships. The author emphasizes the differences in sociocultural age models, where corporeality plays a crucial role in shaping personal identity.

Taia's character is framed within the paradigm of coming of age, where the physical transformation of adolescence becomes a defining factor and serves as a marker of emotional expression. Her character's development unfolds as she navigates life's challenges, with human biology intricately interwoven with psychological depth.

For Lesia, youth is a central value, shaping a narrative centered on a woman's struggle with aging. In a culture that idealizes health and youth, she turns to artificial means to maintain her appearance. Here, corporeality is presented as a mechanism of female subjugation, leading to psychological trauma that manifests as an obsessive preoccupation with physical appearance.

Zhanna's character is portrayed through the lens of sexuality. As an older woman, she rekindles her erotic experience, rebelling against established social values and gender stereotypes. The author seeks to reframe aging, positioning it as a natural and integral process of human transformation.

Key words: gender, corporeality, psychologism, sexuality, trauma.

Вступ. Проблематика тілесності є провідною у сучасному інтелектуальному дискурсі. Про це свідчить значна увага науковців: А. Арто, Р. Барт, Ж. Батай, С. де Бовуар, Ж. Бодріар, О. Гомілко, С. Жижек, С. Зонтаг, І. Ігнатенко, Ю. Крістева, Ж. Лакан, М. Масрчик, М. Мерло-Понті, З. Фройд, М. Фуко та ін. досліджували питання формування образу тіла та природи тілесності. Філософія Ольга Гомілко наголошує, що тілесність утворює фундаментальну метафізичну ідею, якою користується філософський розум в усіх найважливіших своїх побудовах і без якої мислення про людське буття

взагалі унеможлиблюється [4, с. 18]. У різні періоди розвитку цивілізації змінювалося розуміння тілесності, проте біологічний вимір людини досі залишається дискурсивним аспектом, особливо в аспекті гендерології. У роботах С. де Бовуар, С. Жижека, С. Зонтаг, Ю. Крістєвої, М. Мерло-Понті, З. Фрейда та ін. наголошується на особливостях функціонування саме жіночого тіла. Зокрема Сімона де Бовуар зауважує, що доля жінки кардинально залежить від фізіологічних чинників: «І крива цієї долі ламаніша, переривчастіша, ніж крива чоловіка. Кожен період жіночого життя є одноманітним і моно-

тонним, але переходить від однієї стадії до іншої надзвичайно складні. Вони ознаменувалися кризами, причому набагато глибшими, ніж у чоловіка: це статева зрілість, статеve посвячення, клімакс» [3, с. 223]. Домінантні наративи репрезентації тіла діагностуються у площині культури.

Матеріали та методи. Сучасна українська література активно долучається до розгортання художнього дискурсу, основу якого становить тілесна проблематика. Як стверджує Юлія Резніченко, мова тіла «постає дієвим художнім інструментом, який відтворює внутрішній світ героїнь творів, виражає самоусвідомлення як сприйняття власного тіла, осмислення винятково жіночого тілесного досвіду» [11, с. 150]. Творчість Софії Андрухович є прикладом акцентування тілесного виміру людського буття [див.: 8]. Метою статті є аналіз способів репрезентації теми фемінної тілесності у романі Софії Андрухович «Катананхе» на прикладі трьох різновікових гендерних рольових моделей: дівчинка, жінка та стара. Для досягнення мети було використано такі методи дослідження: гендерний, психоаналіз, метод наратологічного аналізу та інтерпретації.

Результати. Софія Андрухович романом «Катананхе» вивела осягнення жіночої тілесності на новий рівень, здійснивши проєкцію проблеми криз тілесний досвід трьох персонажів Таї, Лесі, Жанни, які, відповідно, втілюють три різновікові гендерні рольові моделі: дівчинка, жінка та стара. Кожна героїня уособлює певну систему психологічно-тілесних упереджень та домінант, які авторка прагне переосмислити.

Художня концепція образу Таї моделюється через парадигму дорослішання, у якій тілесна структура підлітка стає визначальною, адже з формуванням почуття власного тіла структурується процес самоусвідомлення. «Внутрішній світ, модель поведінки, зовнішній вигляд, ставлення до себе й до протилежної статі – основні маркери гендерної самоідентифікації дівчат-персонажів» [6, с. 85]. Сприйняття підлітками власного тіла значною мірою впливає на самооцінку і залежить від думки інших.

У випадку Таї йдеться про прийняття себе, адже, на відміну від матері, вона не заціклюється на зовнішньому вигляді. Більше того, категорично виступає проти бажання Лесі вдатися до омолоджуючих процедур. Підліток обирає позицію дорослого і застерігає від непоправних наслідків втручання у людську природу: «Буде так тупо, якщо ти це зробиш. Тебе перекосять. Ця хрін зіб'ється грудками і буде мігрувати твоїм обличчям» [2, с. 49]. При тому матір жорстко контролює доньку та не дозволяє проявити себе через тілесність: зробити пірсинг і тату: «Мати, котра палко зливається в одне ціле із своєю дочкою, не менш тиранічна. Вона прагне нав'язати дівчині свій досвід, повернути свою молодість, врятувати своє минуле й разом з ним себе» [3, с. 238]. З огляду на це, нав'язлива турбота Лесі проковує формування у дівчинки таких якостей як пригніченість, інертність, тривожність, замкнутість, що поглиблюється шлюбною кризою батьків.

У зображенні тілесності підлітка авторка звертає увагу насамперед на психосоматику. Гіперболізована любов до тварин трактувалася оточенням, як «проблеми з психікою» [2, с. 90], і Тая контролює свої емоції, щоб не виділятися: для самопорятунку використовує стабілізаційні тілесні практики, які дозволяють нормалізувати емоційний фон, «вона глибоко вдихала повітря, а тоді повільно випускала його з ледь чутним шипінням» [2, с. 91]. Щоб помститися доньці, яка у родинному протистоянні не підтримує матір, Леся брехнею змушує чоловіка позбутися собаки, чим провокує гостру психологічну кризу, розвиток депресії і харчові розлади у Таї. Вона втрачає сенсові та ціннісні опори, фокусується на втраті. Героїня перебуває в амбівалентному стані, з одного боку, стає в опозицію до батьків, з іншого – відчуває міцний зв'язок з ними, і ці психологічні проблеми проявляються через соматичні реакції: «На думку спали батьки, і брудний клубок, що набух десь у районі Таїної діафрагми, почав перекривати доступ кисню» [2, с. 155], «Почуття провини скрутило її, як від удару в живіт» [2, с. 167]. Тіло розглядається письменницею як маркер емоційних проявів. «З одного боку, блокування емоцій в тілі відбувається через соматизацію, коли неспроявлені почуття вражають орган або систему, а також через морфологізацію, коли психологічні труднощі блокуються у формі м'язових затисків» [9, с. 182]. У стресовій ситуації шукає емоційної підтримки у однолітків, які у підлітковому віці часто виходять на передній план комунікації, проте зрада друзів, та, як наслідок, – кібербулінг провокує панічну атаку. Розчарування веде до дестабілізації внутрішнього світу підлітка, і як протест Тая обирає ризиковану поведінку: опиняється на дорослій вечірці, будучи не здатною ні контролювати ситуацію, ні відчитати знаки, пов'язані з табуйованим досвідом. Психологічна травма запускає процес ретравматизації: сексуальний акт сприймається як гвалт («Це була клумба, жива клумба, що мало от-от загинути, зазнати троці» [2, с. 175]), і дівчинка сама вчиняє насильство. Сексуальність трактується дитиною в площині дискурсу влади, а соматика вказує на розгубленість і неготовність підлітка адекватно реагувати на події: «Їй хотілось би здерти з себе шкіру, кудись запастися, перестати відчувати і розуміти, зупинити думки» [2, с. 178]. Тая зрештою перетворюється на саму себе, маленьку дівчинку, яка потребує допомоги: «Може, їй допоможуть. Знайдуть її батьків, її домівку або що» [2, с. 183]. З розгортанням сюжетної дії авторка проводить персонажа шляхом ініціації, і вона, переборовши жорсткі випробування, зрештою знаходить дорогу додому, символічно позбувшись минулого і отримавши нові сенси: «Тая раптом відчула всередині себе солодкий спокій» [2, с. 203]. Отже, у концепції образу підлітка тілесність не вичерпується лише біологічним фактором, а корелюється з психоментальними процесами.

Художню семантику образу Лесі вдало прокоментувала Тетяна Петренко: «Замість щоденної заявленої розмови про бажання зберегти молодість, Софія Андрухович подає нам архаїчну історію. Мрія Лесі про молодість як мрія Ікара про крила – це територія забороне-

ного і неприродного» [10]. На прикладі героїні авторка описує трагедію сучасної жінки, яка опиняється в пастці власного тіла. Ірина Ігнатенко стверджує, що «саме жінки мали відповідати стандартам краси, виробленим культурою і часом, що призводило (й призводить) до постійного намагання досягти ідеалу, часто всупереч здоровому глузду та власному здоров'ю» [5, с. 859]. Крім захоплення різноманітними доглядовими практиками, «спорт, щоденні вправи для обличчя, японський колаген у порошку і капсули з мікроелементами, маску з інфрачервоним світлом і свій прилад із мікро-струмом» [2, с. 15], Леся одержима ідеєю зімітувати молодість тіла, вдаючись до комплексу небезпечних і болісних процедур: «Всього лише кілька вколівань, і не більше /.../ Це відбувається поступово: упродовж кількох місяців людина непомітно молодшає» [2, с. 48], проте прагнення досягти фізичної досконалості призводить зрештою до проблем зі здоров'ям.

Героїня йде на операцію, бо переконана, що зовнішня презентація людини визначальна і для інших сфер її життя, зокрема сексуальної. Коли чоловік відмовляє жінці у близькості, яку Леся ретельно спланувала, працюючи над тілом («дві години тренувань у спортзалі /.../ три години в салоні краси» [2, с. 46], вона доходить висновку: проблема в тому, що дружина «більше не молода» [2, с. 46]. Тілесна природа окреслюється як фатальна для жінки, яка трагічно переживає вікові зміни у своєму тілі. «Слово «краса» успішно пов'язано зі словом «молодість», щоб встановити і закріпити зв'язок між ними, який стосується лише жінок. Красива, отже, молода. Стара, отже, потворна» [12]. Сцена в бомбосховищі діагностує геронтофобію героїні: вона несвідомо фокусується на фізіологічних проявах старості у літніх сусідів.

Софія Андрухович у наративі Лесі процес старіння розглядає в контексті дискурсу травми. Так, жінка постійно ловить своє віддзеркалення, порівнюючи себе колишню з теперішньою, що запускає психологічні механізми внутрішнього конфлікту: «Ніби помічаєш незнайому людину, яка невловними рисами нагадує тебе саму» [2, с. 16]. Невідповідність уявного і реального «я» травмує жінку, а незадоволеність зовнішньою презентацією призводить до психологічних проблем: депресії, тривоги, розладів харчової поведінки – і провокує агресивну поведінку: «Повір мені, дорогенький: це лише квіточки» [2, с. 135]. Хибна установка жінки на молодість виявляється самообманом, адже чоловік зраджує їй не з ідеальною дев'ятнадцятирічною зіркою «онлі фанс» («Шкіра як порцеляна. Як шовк. Великі губи. Дуже великі. І груди здоровенні» [2, с. 37-38]), а зі старою бабою-сусідкою («Віяла жирових складок під пахвами, плями на поморщеній шкірі, гойдлива плоть рук і провисле підгорля» [2, с. 69]). З огляду на це, ідеальний образ тіла, сформований під впливом культурних стереотипів, бачиться міфом, що руйнує життя усіх членів родини, а трагедія невизнання природних закономірностей соматичних змін занурює героїню у психологічний простір травми.

На перший план у побудові образу Жанни виходить саме акцентування віку. Старість героїні підкреслю-

ють геронтомаркери: «Ноги здавалися великими, ще не смаженими ковбасками з курячого м'яса /.../ тягнулися вниз її видовжені м'яві груди /.../ обвисав живіт, ніби напханий цим прибережним камінням» [2, с. 109], адже життєвий цикл жінки прийнято розглядати через фізіологічні зміни в її організмі. Як зауважила Сімона де Бовуар: «Відколи жінка змиралася з неминучим старінням, її становище змінюється ... Тепер вона стає зовсім іншою істотою, безстатевою, проте довершеною: літньою жінкою» [3, с. 232]. За домінуючими патріархальними установками жінка окреслюється крізь призму сексуальності, та водночас стара жінка позбавлена культурою цієї характеристики, що призводить до стигматизації і деперсоналізації літньої людини.

У романі Софія Андрухович спростовує такі переконання як хибні, наділяючи жінку потужним еротизмом, що досягає свого піку в кульмінаційній сцені порятунку оленя: «Щось промовляла йому в саму морду, зазірала в очі, видихала повітря в холодні чорні губи. Танцювала навколо, не зчиняючи руху поганой води» [2, с. 68]. Проводячи ритуал, жінка роздягається, що символічно увиразнює сакральний характер дійства. Оксана Кісь пише: «Фактично, що позбавлене одягу тіло втрачає символічні маркери культури; відтак оголена особа семіотично повертається у долюдський стан, потрапляє під владу законів та сил природи, стає медіатором поміж світом людей і потойбіччя» [7, с. 226]. Надприродну іпостась героїні поглиблює концепт гіперсексуальності: визволення тварини фіналізується сексуальним актом між молодим чоловіком та старою жінкою. Образ Жанни набуває рис Великої Матері, прародительки світу. Ангеліна Ангелова спостерегла, що характеристики старих праматерів не мають рис старечого знесилення чи руйнації плоті, а старечі риси в їх образах є парадоксальним атрибутом неугасаючої репродуктивної функції [1, с. 52]. Відтак чоловік підпадає під магічний вплив, проходячи через сексуальний зв'язок обряд ініціації, що дозволяє йому стати на шлях подолання посттравматичного синдрому.

Аскетичний вигляд Жанни («Сиве волосся, зачесане й зібране на потилиці. Золоті сережки в розтягнутих м'яких мочках /.../ Жодних провокацій. Все, як і личить бабусі» [2, с. 100-101]) контрастує з її внутрішнім світом: тіло виявляється лише зовнішньою оболонкою людини, а «в зосередженості всієї постані можна було розгледіти ту колишню дівчину, захovanу глибоко в складках старого тіла» [2, с. 109]. Близькість з «випадковим чоловіком» трактується жінкою як своєрідний акт воскресіння тілесності, що, в свою чергу, задає потужний імпульс трансформації особистості. І хоча у романі посиленна увага до станів фізіологічної незручності, дискомфорту, болісних відчуттів, які переживає літня героїня, проте Жанна приймає свій вік та демонструє стратегію старіння, для якої характерне філософське ставлення до життя.

Висновки. У сучасній українській літературі помітною є тенденція осмислення людського життя крізь призму тілесності. Різні вікові категорії героїнь у романі

Софії Андрухович «Катананхе» дозволяють відстежити місце і структуру тілесності, психологічні механізми образу тіла, тіло як культурний стереотип в соціокультурній моделі дівчинки, жінки та старої.

Образ Таї осмислюється в площині дорослішання, а тілесна структура підлітка розглядається як маркер емоційних проявів. У художній концепції Лесі тілесність тлумачиться як механізм поневолення жінки, що

провокує розвиток психологічної травми через нездатність відповідати культурним та гендерним стереотипам. Постать Жанны розширює кордони осмислення тілесності за рахунок деконструкції усталеної системи цінностей та гендерних стереотипів, за якою літня людина винесена поза межі еротичного дискурсу. Отже, сучасна українська література діагностує множинність підходів щодо артикуляції жіночої тілесності.

Література:

1. Ангелова А. Архетипи старого та старої як структурно-семантичний компонент міфологічного мислення. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова. Серія 07. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія: зб. наукових праць*. Київ : Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова. 2017. Вип. 38 (51). С. 183–193.
2. Андрухович С. Катананхе. Київ: Комубук, 2024. 224 с.
3. Бовуар Сімона де. Друга стаття / пер. з франц. В 2 т. Том 2. Київ : Основи, 1995. 392 с.
4. Гомілко О. Метафізика тілесності: концепт тіла у філософському дискурсі. Київ : Наукова думка, 2001. 338 с.
5. Ігнатенко І. Краса по-українськи: канони краси в українській традиційній культурі, або що означало бути красивою/им понад 200 років тому. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Спецвипуск. 2017. С. 858–880.
6. Качак Т. «Дівчачі тексти»: фемінний дискурс у сучасній українській прозі для юних читачів. *Слово і час*. 2017. № 4. С. 79–89.
7. Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX – початок XX ст.). Львів : Інститут народознавства НАН України, 2008. 272 с.
8. Крупка М. «Я» та «Інший»: простір інтимності в романі Софії Андрухович «Сьомга». *Слово і час*. 2008. № 8. С. 40–47.
9. Максименко С. Медична психологія. Вінниця : Нова книга, 2008. 704 с.
10. Петренко Т. Вбивство священного оленя на Оболоні – про «Катананхе» Софії Андрухович. URL: <https://chytomo.com/knyzhka-pro-nepohanykh-liudej-iaki-pomyliautsia-sofiia-andrukhovych-pro-novyj-roman-katanankhe/> (дата звернення: 02.02.2025).
11. Резніченко Ю. Мова тіла в українській жіночій повісті 2010-х років: наративний вимір. *Сучасні літературознавчі студії*. 2019. Вип. 16. С. 147–151.
12. Сліпенко Н. Як нами керує «міф про красу». URL: <https://genderindetail.org.ua/season-topic/tema-sezonu/yak-nami-kerue-mif-pro-krasu-134215.html> (дата звернення: 02.02.2025).

References:

1. Anhelova, A. (2017) Arkhetypy staroho ta staroi yak strukturno-semantychnyi komponent mifolohichnoho myslennia [Archetypes of the old man and the old woman as a structural and semantic component of mythological thinking]. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M.P.Drahomanova. Serii 07. Relihiieznnavstvo. Kulturolohiia. Filosofiia: zb. naukovykh prats*. Kyiv : Vyd-vo NPU imeni M.P.Drahomanova. Vyp. 38 (51). S. 183–193 [in Ukrainian].
2. Andrukhovych, S. (2024) Katanankhe [Catananche]. Kyiv: Komubuk, 224 s. [in Ukrainian].
3. Bovuar, Simona de. (1995) Druha stat [Second floor] / per. z frants. V 2 t. Tom 2. Kyiv : Osnovy, 392 s. [in Ukrainian].
4. Homilko, O. (2001) Metafizyka tilesnosti: kontsept tila u filosofskomu dyskursi [Metaphysics of corporeality: the concept of the body in philosophical discourse]. Kyiv : Naukova dumka, 338 s. [in Ukrainian].
5. Ihnatenko, I. (2017) Krasa po-ukrainsky: kanony krasyy v ukrainskii tradytsiinii kulturi, abo shcho oznachalo buty krasyyvoiu/ym ponad 200 rokiv tomu [Beauty in Ukrainian: canons of beauty in Ukrainian traditional culture, or what it meant to be beautiful over 200 years ago]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii i storychna*. Spetsvypusk. S. 858–880. [in Ukrainian].
6. Kachak, T. (2017) «Divchachi teksty»: feminnyi dyskurs u suchasni ukrainskii prozi dla yunyk chytachiv ["Girls' Texts": Feminine Discourse in Contemporary Ukrainian Prose for Young Readers]. *Slovo i chas*. Vyp. 4, S. 79–89. [in Ukrainian].
7. Kis, O. (2008) Zhinka v tradytsiinii ukrainskii kulturi (druha polovyna XIX – pochatok XX st.) [Woman in traditional Ukrainian culture (second half of the 19th – beginning of the 20th century)]. Lviv : Instytut narodoznavstva NAN Ukrainy, 272 s. [in Ukrainian].
8. Krupka, M. (2008) «Ya» ta «Inshyi»: prostir intymnosti v romani Sofii Andrukhovych «Somha» ["I" and "The Other": the space of intimacy in Sofia Andrukhovych's novel "Salmon"]. *Slovo i chas*. Vyp. 8. S. 40–47. [in Ukrainian].
9. Maksymenko, S. (2008) Medychna psykhohihiia [Medical psychology]. Vinnytsia : Nova knyha, 704 s. [in Ukrainian].
10. Petrenko, T. (2024) Vbyvstvo sviashchennoho olenia na Oboloni – pro «Katanankhe» Sofii Andrukhovych [The Killing of a Sacred Deer in Obolon – about "Katananche" by Sofia Andrukhovych]. URL: <https://chytomo.com/knyzhka-pro-nepohanykh-liudej-iaki-pomyliautsia-sofiia-andrukhovych-pro-novyj-roman-katanankhe/> [in Ukrainian].
11. Reznichenko, Yu. (2019) Mova tila v ukrainskii zhinochii povisti 2010-kh rokiv: naratyvnyi vymir [Body language in Ukrainian women's fiction of the 2010s: a narrative dimension]. *Suchasni literaturoznavchi studii*. 2019. Vyp. 16. S. 147–151. [in Ukrainian].
12. Slipenko, N. (2017) Yak namy kerue «mif pro krasu» [How the "myth of beauty" guides us]. URL: <https://genderindetail.org.ua/season-topic/tema-sezonu/yak-nami-kerue-mif-pro-krasu-134215.html> [in Ukrainian].